

Esimesest

estofiilsest seltsist

On möödas juba enam kui 150 aastat esimese eestisõbraliku organisatsiooni, Kuressaare Eesti Seltsi (omal ajal ametliku nimega *Arensburgische Ehstnische Gesellschaft*) asutamisest. Sellest meie kultuuriloo mitte just väikesest tähtsusega organisatsioonist on aga tänini kahjuks väga vähe räägitud ja veelgi vähem kirjutatud. Põhjustanud on niisugust suhtumist asjaolu, et seltsi materjalid on arvatud täielikult hävinud olevat, ning küllalt levinud on ka arvamus, et seltsil oli ainult piiratud kohalik tähtsus.

Tõsi on, et vaatamata organisatsiooni nimetamisele eesti seltsiks olid selle asutajateks ja ka tööst osavõtjateks muulased, sakslastest pastoriid ja aadlikud. Mõtte niisuguse seltsi loomiseks algatas omaaegne Saaremaa keskeine kultuuri tegelane, Kuressaare ka tervishoiu- ja haridusalast tööd organiseerinud Johann Wilhelm Ludwig Luce (1750–1842). J. W. L. Luce olid väga mitmekesised huvid. Muu hulgas huvitus ta ka kohaliku rahva elust ja kommestikust ning tundis siirast soovi tõsta rahva vaimse arengu taset. Eeskätt aga soovitas Luce valitseval kildkonnal, s. o. mõisnikel ja pastritel, paremini tundma õppida rahva keelt ja kombeid, et selle kaudu ka rahvast ennast paremini mõista. Nii avaldabki Luce Pärnu Elisabeti koguduse pastori, tolleagese ühe juhtivama estofiili Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846) poolt väljaantud ajakirja «*Beitrag zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*» («Lisandend eesti keele täpsemaks tundmiseks») IV vihikus 1815. a. ettepaneku asutada selts, kus uuritaks eesti keelt, kogutaks sõnavara, rahvaluulet jms. Luce suhtus eesti keelesse mõneti liigagi ülistavalt. Ta võrdleb seda teiste keeltega ja leiab lihtsa maakeele kaunima kõlaga olevat mis tahes teistest keeltest Euroopas. Isegi kõige kõlavamateks peetud hispaania ja itaalia keel jäävat eesti keele varju. Selle keele erilist musikaalsust tõestavat ka see, et saksa keelest tõlgitud laulud eesti keeles palju paremini kõlavat kui originaalis. Eesti keel olevat samuti väga väljendusvõimeline ja paindlik, lihtsate talupoegade kõne sisaldavat niisuguseid päroleid, mille pärast ka parim kreeka filosoof ei oleks pruukinud häbeneneda. Viga olevat ainult selles, et kohalikud sakslased ei viitsivat eesti keelesse tõsisemalt süveneda ja sellest siis olevatki tingitud üleolev suhtumine nii keelesse kui ka seda kõneleva rahva vaimsetesse võimetesse. Neid ja veel teisi mõtteid esile tuues jõuabki Luce seltsi asutamise ettepanekuni.

Kaks aastat hiljem, veebruaris 1817, kinnitabki tolleagegne Vene Saaririigi haridusminister vürst Golitsõn Kuressaare Eesti Seltsi põhikirja. Sama aasta 30. mail toimub esimene üldkoosolek, millel konkretereeritakse tegevusplaani ja valitakse ka seltsi juhtkond. Põhikirja järgi, mis ilmus

ka trükkis, oli ette nähtud, et selts hakkab tegelema eesti keele sõnavara ja rahvaomaste väljendite kogumisega, seniseis sõnaraamatuis puuduvate murdesõnade tutvustamisega, sõnade tähenduste uurimisega ja täpsustamisega, uute

sõnade tuletamisega, võõrsõnade asendamise eesti omadega, ortograafia parandamisega, grammatiliste reeglite normeerimisega jms. Nagu näha, oli programm tegevuseks kavandatud vägagi ulatuslik ja võib öelda, ajastut arvestades, ka väga julge.

Seltsi esmaseks ülesandeks pidi saama just rahvakeelse sõnavara kogumine. Et vältida ülearuseid koostumisi (!), otsustati pidada igal aastal ainult üks üldkoosolek, praktiline kogumistöö pidi toimuma ringkirjaliste küsitluste kaudu. Seltsi iga liige oli kohustatud igale küsimusele vastama, võis aga samal ajal ka ise omapoolseid küsimusi juurde lisada.

Seltsi juhatus moodustati järgmises koosseisus: presidendiks sai J. W. L. Luce; direktoriks kauaaegne Valjala pastor August Heinrich Schmidt (1760–1841) ja sekretäriks Püha pastor Peter Heinrich Frey (1757–1833). Ei ole andmeid, et Luce ja A. H. Schmidt asemele oleks kedagi teist valitud, pärast Frey surma sai aga uueks sekretäriks A. H. Schmidt poeg, Anseküla pastor Friedrich August Heinrich Schmidt (1785–1841). Liikmeid oli seltsil tema tegevuse kõrgajal (aastatel 1820–1830) üle neljakümne.

Kuidas siis suutis selts oma tegevuskava ellu viia? Paraku peamegi ütlemale, et suur osa seltsi kogudest on tõenäoliselt hävinud, vähemalt praeguste andmete kohaselt, ja sellepärast on võimatu mindeid suuremaid üldistusi konkreetse materjali põhjal teha. Siiski on üht-teist läbi aastakümnete ka Tartusse kirjandusmuuseumi fondidesse jõudnud. Kõige huvitavamaks ja väärtuslikumaks on seal ulatuslik käsikirjaline sõnaraamat, mis sisaldab sõnu, millised A. W. Hupeli eesti-saksa sõnaraamatus (I trükk 1780, II 1818) puudusid. Sõnastik on varustatud ka rohket lausenäidetega, peamiselt näidetega vanasõnadest ja mõistatustest ning rahvapärastest ütlustest, ja on seepärast hindamatuks allikaks meie rahvaluule uurijatele. Leidub ka veel n.-ä. täienduskõide (loomulikult samuti käsikirjas) — mille väärtus sugugi väiksem ei ole — sama Hupeli eesti keele grammatikale. Mõlemad kogud on kirja pannud Friedrich Schmidt. Samuti on J. H. Rosenplänteri ülalnimetatud «Beitragedes» artikleid Luce, mõlemalt Schmidtilt, Freylt ja Jaani pastorit Hoffmannilt. Kuid see on ka kahjuks enam-vähem kõik. Onneks on aga säilinud veel võrdlemisi ülevaatlik register, milles loetletakse seltsi kogudes olnud materjalide liike ning antakse ülevaade kogude üldmahust.

Nagu märgitud, sai pärast Frey surma seltsi sekretäriks Fr. Schmidt. Kirjandusmuuseumis leidub tema kiri 10. märtsist 1831, mille ta on saatnud Pärnusse Rosenplänterile. Muu hulgas südistab Schmidt Freyd, et viimane olevat olnud väga loid kogutud materjalide publitseerimisel, s. t. pole astunud mingisuguseid samme selles suunas. Et nüüd olukorda parandada, annabki Schmidt Rosenplänterile ülevaate seltsi kogudest ja palub oma sõpra (mõlemad olid koos õppinud Tartu ülikoolis) teha sealt valik ning siis oma «Beitragedes» avaldada. Schmidt niisugune operatiivne samm oli aga muide juba kahjuks hiljaks jäänud, sest pärast 1832. a. ei suutnud Rosenplänter enam ühtki vihikut oma ajakirja välja anda.

Ent nii või teisiti saame Schmidt kirjast siiski väga olulisi teateid seltsi tegevusele hinnangu andmiseks. Nagu selgub, on 1834. aastaks seltsi arhiiv koondatud 16 mappi. Suurem osa neist on sisaldanud sõnavara ja eriti niisugust, mida varem pole trükkis avaldatud. Seal on olnud vanasõnu ja mõistatusi, rahvapärasteid väljendeid, vastuseid seltsi liikmeile saadetud küsimustele nii sõnavara kui ka grammatika osas, saaremaalisi murdesõnu teatud kindlate mõisterühmade kaupa (tähtkujude, ilmakaarte, kehaosade, tööriistade ja ööpäeva eri osade nimetused) jm. On olnud tõlkeid eesti keelde, millest Schmidt eraldi märgib Põide pastori W. A. F. Agthe tõlgitud «Robinson Crusoe» käsikirja, ja algupäraste eestikeelseid käsikirju. Viimaste hulgas oleks tänapäeval kindlasti suurt huvi pakkunud saarte murdes kirjutatud Saaremaa ajalugu (autor eelistas jääda anonüümseks). Mäpid on sisaldanud veel kriitikat eestikeelsete trükiste kohta, samuti on kogutud eestlaste kirjutatud kirju.

On vist ütlema tagi selge, et seltsi ettevõtmised andsid oma aja kohta küllaltki head lõikust. Jääb üle vaid kahetseda, et seltsist saagist meieni nii vähe on jõudnud. Ent see, millest Fr. Schmidt kirjutab, on tõenäoliselt ka kõik seltsi kogude üldmahu kohta. Peab nimelt arvama, et

hiljem midagi eriti olulist seltsile enam ei laekunud. Seltsi tegevuse kulminatsioon oli möödas. Luce kui organisatoori energiat kahandas halastamatult vanadus, samuti võttis temas maad pessimism, nagu võib lugeda kirjast Rosenplänterile 15. oktoobrist 1830. Ka A. H. Schmidt oli jõudnud oma elu kaheksandasse kümnendisse ning Fr. Schmidti aktiivsus värske sekretärina vaibus toetust leidmata nähtavasti kiiresti. Praktiliselt lakkab selts olemast, kui tema juhtkonna liikmed sõna otseses mõttes üksteise järel surevad (Fr. Schmidt mais 1841, tema isa sama aasta juunis ning Luce juunis 1842).

Ja lõpuks — kas seltsil on siis mingi märkimist vääriv osa meie üldises kultuuriloo või tuleb tõesti mainida, et see oli ainult kitsa kildkonna asjaarvasuslik ettevõte? Nagu eespool öeldud, on seltsi vähesed säilinud materjalid tänapäeva seisukohalt väga väärtuslikud. Seda esiteks. Teiseks aga oli seltsil moodunud sajandi esimesel poolel suur tähtsus eeskujuna, sest Kuressaare Eesti Selts oli esimene amatööriline kogu Eesti ulatuses. Tema eeskujul moodustati a. 1819 Tartus täpselt samasuguse struktuuriga Tartu Opetatud Eesti Selts (*Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat*), mis, tõsi küll, enesele vähem progressiivsed sihid seadis. 1819. a. Tartu seltsil on aga juba otsene seos 1838. a. tegevust alustanud ja sajandiuubelini jõudnud Opetatud Eesti Seltsiga, mille hälli juures seisid ka Fr. R. Faehmann ja Fr. R. Krcutzwald. Kuivõrd nendegi viimati nimetatud seltside tegevusprogrammis seisid rahvakeele ja rahvaluule kogumine, siis võib küll julgesti väita, et omaaegne Kuressaare selts oli esimeseks lüliks meie rahva kultuuripärandit talletavate organisatsioonide reas. Ning kolmandaks — eks olnud see selts ju esimeseks kindlapiiriliseks kodu-uurimuslikukski organisatsiooniks. Ei tohi muidugi unustada, et selts niisugusena oli ikkagi estofiilne ja sellest tingituna ei saanud ka tema liikmete seas muulastele tüüpilist piiratust ning olustiku mitterahvuslast, kuid sellele vaatamata on tal siiski oma kindel kultuuriajalooline funktsioon olemas. Ei ole ka sugugi võimatu, et hoolikate ning sihikindlate otsingute tulemusena midagi veel seltsi arhiivistki leida võiks. Niisuguse leiu väärtus oleks aga sõnadetagi selge.

Ü. PARBUS